

Mlijaa

6

WƆJI AGBEI KE
KPOKUAFƆIAŋ
HETSUUMƆ

KUSUMNAA NIFEEMOI KE NOYELI

Kusumnaa nifeemoi

HIËGBELEMŌ

Mlijaa n̄e gbalaa jw̄en̄m̄o l̄e keyaa hei ni obaana jemaw̄oji agbeii ȳe ȳe w̄okutso l̄e mli ȳe Ghana, ni ehaa onaa hei ni kusumnaa gbeii l̄e j̄e. Ebaagbele gb̄e eha bo kena he ni gbeii l̄e j̄e ke n̄o ni ke gbei l̄e ba. Nikasem̄o n̄e haa onūo gbei ni awōo l̄e shishi ni anyaa he ni asaa ak̄e bul̄e haa kusumii ni afēo l̄e. Ehaa anūo gbei sr̄otoi ni awōo l̄e shishi ni ayoo nakai gbei ke mei ni wōo l̄e ak̄e Ghana bii ni ak̄e nakai woo l̄e haa am̄e Mlijaa n̄e saa egbaa kpokuafoian hetsuum̄o kusum ni kpēo mei flon̄j̄ kejēo gbek̄ebii aj̄en̄ keyaa onukpai amli l̄e he sane. Sanegbaa l̄e baadam̄o gbei an̄o ni ats̄oo ak̄efēo kusumii n̄e, dani abaafee, be ni aafee kusumi l̄e, ke ni afee agbe naa l̄e s̄e Obaakwe s̄enam̄oi ni yoo kusum n̄e feem̄o he keha kpokuafoi ni atsuo amekusum l̄e, am̄ewekum̄ei ke akutso muu l̄e f̄e. Obaanye ots̄oo sr̄otoi ni yoo kusum n̄e feem̄o ȳe akutso ko ke ekroko t̄en̄ ke nifeem̄oi ni je am̄ehe ȳe Ghana n̄e.

Be ni mlijaa n̄e baaba naagbee l̄e, kaselo anȳe:

- Atao jemaw̄oji ni yoo kp̄o l̄e mli l̄e agbei, atao he ni am̄eje ke amnitsum̄o p̄ot̄e.
- Ats̄oo gbejian̄otoi an̄o ni ats̄oo ketsuo kpokuafoi ahetsuum̄o kusum kekpēo am̄e awōo onukpai at̄en̄ l̄e (kpokuafoi ahetsuum̄o:: dani abaafee, be ni afēo kusum l̄e kekusum l̄e s̄e nifeem̄oi)
- Ak̄e hetsuum̄o kusumi sr̄otoi l̄e atotoi he ȳe akutsei sr̄otoi l̄e amli ȳe Ghana.

Susum̄oi oti

- W̄on̄gb̄ei naa am̄eshishifa kejēo w̄on̄ p̄ot̄e ko den̄
- Tsakpaa ko ȳe am̄eke mum̄on̄ hewalo ko t̄en̄.
- Am̄ets̄oo am̄es̄e nyiel̄oi he ni am̄enaa am̄ehewalei l̄e kejēo

- KpokuafoiaŃ hetsuumƆ ji be ko ni akεkpeƆ kpokuafoi keboteƆ onukpa tsƆmƆ mli ni amenyeƆ amewoƆ shwiei.
- HetsuumƆ kusum nee tsƆƆ kpeemƆ ni afeƆ nƆ kegbalaa mƆ ko awoƆ ku ko mli.
- KpeemƆ kusum nee tsƆƆ akε akε mƆ ko miiwo ku ko mli
- AfeƆ hetsuumƆ kusum nee ahaa gbekεbii hii ke yei fee.

JEMAWƆJI AGBEI

Gbei komei ye ni wƆnuƆ keji wƆke JemawƆji ke mumƆi shara. WƆnaa gbēii nee akε wƆji agbei. Dani wƆbaakase nii ye wƆji agbeii ahe le, esa akε wole nƆ ni wƆji ji.

Meni ji wƆji?

JemawƆji le ji mumƆi ni kuraa maji ke akutsei le. Ameji mumƆŃbii ni maŃbii heƆ amε ayeƆ ni anaa amε akε amε ni amεbuƆ maŃbii le ahe. MaŃbii le jaa amε. MaŃbii naa amε akε hewaletsemēi ni kuraa maŃbii ajεŃshihile. JemawƆji nee hie hewale ni amefeƆ nƆ fee nƆ ni ametaoƆ. Ajaa amε ni afeƆ amesuƆmƆnaa nii. Anaa amε akε nuu aloo yoo. JeŃ maji amli jamƆ wƆji le ekomei: Zeus, Apollo, Athena, Aphrodite, Artemis, k.n.k.n. Ye Ghana nee kpokpai fee ye amε diεŃtse amewƆji. JemawƆji wuji ni yƆƆ Ghana le ekomei ne:

Ga: Dantu, Nae, Klote, La Kpa, k.n.k.n..

Akan: Kune, Tegare, Nyamaa, k.n.k.n..

Dagomba: Tambo, etc.

Mee jemawƆŃ wulu ko yƆƆ okutso le mli ni ole?

JemawƆji

AdamƆ hemƆkeyeli ni ayƆƆ ye jemawƆŃ ko mli ke bƆ ni ajaa amε ahaa ni akε amεgbei woƆ mƆ ko. JemawƆji ye gbei pƆtεε ni maŃbii, weku ko loo shiai woƆ keji amεke nakai jemawƆŃ le sharaa.

WƆji komei agbei

WƆji komei agbei ye Ghana ne:

1. Ye AŃula: ‘Afa’, ‘Boko’.

2. Ye Akanbii:Gbii ni yoo otsi le mli,

Ani ole jemawon gbei ko ye okutso le mli

Hei ni jemawon agbei je

Tsakemai ni baa ye jemawon agbeinamo mli le jeo jamai amlai ni ameyoo loo hemakeyeli loo ku mli ni eyoo le ke gbomei ni haa gbei le loo woo gbei le su. Nokwemo no: Ye Ayigbemei asaten le amenea amegbei le kejeo Jemawon Yeve den ni ji Aplanaa Nyonmo le den, Akanmei naa amegbei kejeo Faa jemawon aden ni Danmebii naa kejeo Nyonmo ni bo jen le den

Ani ole he ni ogbei le je?

No ni ke jemawon agbei le baa

Mei ye no hewo ni amenea jemawon agbei. Ahaa mei jemawon gbei ketsoo gbenaa nitsumo ni jemawon le tsu, ekomei naa ketsoo mumon nitsumo ni jemawon le tsu eha mo ni akewo le le. Ekomei tsoo ekaawoo ni ana keje jemawon le den. Ni ekomei tsoo kusum ni afeo ye nakai akutso loo man le no.

Kefata he le keji foloi komei ye ni amenea bi le ameyanaa jemawon ko keha yelikebuamo. Amewoo shi ni keji amena bi le ake jemawon le gbei woo bi le.

Jemawon agbei ahe seenamo

Jemawon agbei tsuo nii jogban ye gbei srotoi ano ye jaloi ashihile mli.

No ni baa ye shishi nee ji seenamoi ni mei ni hie gbei le naa:

1. Ayoo mo ni oji mra. Anaa jamo mli ni oyoo ni anaa he ni oje.
2. Etsoo tsakpaa ni yoo mo ni hie gbei le ke jemawon le ten.
3. Jemawon agbei hio shi ye yinai fee mli ni ehaa anaa kusum ke jamo nifeemai.
4. Ehaa anaa hemakeyeli ni foloi le yoo.
5. Ye hemakeyelii komei amlai le, jemawon gbei ni mo ko hie haa le nomimaa ake gbei ni ehie le haa le hewale sroto ko, efoo ehe afaban loo haa le mumon hewale ko.

Nifeemo 6.1

1. Ye bo dientsa owiemai amlai le tsoomo no ni ji mumoi.
2. Ye mei enyonyoonyo akui amlai le nyemalaa ghanabii agbei nyonma ko ni nyekwe jemawon agbei ni yoo mli.

3. Nyεke jemawoji agbei ni nyεna le atoa gbei krokomei ni yoo klasi gbei le fee ni wiew Ga he. Feemo kralo ake oke no ni ona le baayme klasi le fee hie.
4. Ani mo ko ye oweku le mli ni hie wogbei, wekugbei, loo ogbei
5. Ani ole he ni ogbei le je? Keji dabi le, be no le nyegbaa jemawog gbei ko ni oha ye (1) le he sane.

Nifeemo 6.2

Gbee adeka nee mli nitsumo le naa ke jemawoji agbei 5, he ni ana gbei le keje, ke no hewo ni akewo mo le

	Ku	Jemawog gbei le	He ni eje	No hewo
1				
2				
3				
4				
5				

Nifeemo 6.3

1. Ha no kome hewo ni mei ke jemawog ko yaa apam ye okutso le mli.
2. Omalamo shishinumoi ete ni mei ni hie jemawoji agbei yoo.

KPOKUAFOIAN HETSUUMO

Mlijaa n̄e susuo hetsuumo keboteo onukpai ajeṅ he ni akweo gbejianotoo le naatoo. Nifeem̄i aml̄i ni ake am̄e tsom̄o dani asheo hetsuumo le, hetsuumo le dientse ke hetsuumo le see, agbene hu kui krokomei an̄o ke kusumi.

Sanebim̄o

Ani okaio tsakem̄i 3 komei ni ona ye ogbom̄otso mli be ni ona afii 10 keyashi 14 le?

M̄eni ji kpokuafonyo?

Eji be ko ye walashihile mli ni nuu loo yoo ko naa ake eshe shwiewoo ni ebaanye ef̄o. Ef̄o kaa keje afii 10-14 keji gbeke yoo ni, ni keje afii 12-16 keji gbeke nuu ni (tsakem̄i nyeo baa mli ye m̄ei komei ahe).

Gbom̄otson̄ tsakem̄i ye gbek̄ebii yei ahe

En̄em̄i fata tsakem̄i komei ni anaa ye yei ahe

- Hetso le mli gbeleo
- Shwuoji le daraa agboi
- Dukuii le feo kokloo
- Nakai bei aml̄i n̄oṅṅ le am̄eboi tsuias̄e yaa
- Am̄ejeo fuf̄o loo fuf̄o feo agboi
- Am̄eshi ke ṅaashi hu tsaa tswei

Gbom̄otson̄ tsakem̄i ye gbek̄ebii hii ahe

Ye gbek̄ebii hii aml̄i le anaa tsakem̄i ni baa n̄e:

- Ham̄o ke d̄olo feo agboi
- Am̄eshi ke ṅaashi hu tsaa tswei
- Am̄etsitsi ke k̄oṅji hu leo ni efeo agboi
- Kpoian̄ tuaa le
- Gbee mli kw̄o
- Egbom̄otso kw̄o ni efeo gojoo fe tsutsu
- Tswei tsaa ye am̄ehie

Neke okadii n̄e haa anaa ake m̄o ko eshe **kpokuafonyo**.

Kpokuafonyo hetsuumo

Kpokuafoian hetsuumo ji jen kusum ko ni afeo ahaa kpokuafoi kejieo ame kejeo gbekebii ajen keyaa onukpai aml. Ene ji kusum ni ji enyo no ni afeo ahaa gbeke fee gbeke ye kpojiemo kusum see ahaa mo ko, ni ene tsoo ake gbeke nuu loo yoo ni afeo ahaa le etso onukpa.

Okpob 6.1 ni yoo shishi le tsoo gbeyi srotoi ni akehaa kusum nee ye Ghana wiemoi srotoi le aml. Meni ji.

Ethnic group	Name of the rite for girls	Name of the rite for boys
Ewe	Gbotowowo/Tugbewowo	Tudedesi
Krobo	Dipo	
Fante	Bragor	
Twi	Bragoro	
Akpafu	Iseyi	
Ga	Otofo/ Otsentse	Plamatsemo/Butrumwo/ Dentuwoo
Sissala	-	Baala
Vagla		Pellaa

Te atseo kpokuafoian hetsuumo kusum le tenye ye Ga? Ani gbekebii hii ke yei fee tsoo kpokuafoian hetsuumo kusum nee mli? Meni ji hetsuumo?

Hetsuumo ji nifeemoi ni ake mo ko tsoo mli kejieo le kejeo helle ko no keyaa ekroko no. Ni no noye ji kpokuafoian hetsuumo kusum le. Abaanye ake mo ko awo mumo nifeemoi loo kui loo asole mo ko awo jamo ko aml Fee see le, kpokuafoian hetsuumo he ji no ni wowieo nee.

Hetsuumo gbeyianotoo le

Gbeyianotoi srotoi ni wonaa ye kpokuafoian hetsuumo mli le jeo maji ke kui ke amekusumi srotoi ni ameyoo le. Hesaamo dani abaabote kusumfeemo le mli, kusum le dientsa feemo ke agbene hu keji agbe kusum le naa nifeemoi ahe sane he wobaawie ye bie nee.

Hetsuumo Kusumi Srɔtoi Ahekɛtoo: Yei Ahe Nifeemɔi Ke Nibii Ni Je Amɛhe:

1. Dani abaaɛ hetsuumo le shishi

Keji fɔlɔi le na tsakemɔi ye amɛbi kpokuafonyo le he pɛ, amɛjɛ hebuamo shishi keha otofo kusum le.

Titri le keji oblayoo kpokuafonyo le tee eklenkleɛ tsuiaseɛ le, amɛfɛo nibii ni baa nɛɛ:

- a. Abuaa gbekɛbii yei ni eshe kusum nɛɛ feemɔ le anaa keɛjɛ amɛwekumɛi le ahe ni abɔɔ amɛhe nifeemɔi keha kusum le tsumo.
- b. Fɔlɔi le woɔ onukpai ni tsuo kusum nɛɛ atɔi no ye amɛyiɛntoo le he.
- c. Yei nukpai ni le gbala mli sane buaa oblayei nɛɛ anaa ni amɛtsɔsɛo amɛ ye gbalashihile mli akeni amɛmiisaa amɛ keha gbalashihile mlibotemo nɛɛ.
- d. Atsɔsɛo amɛ ye shiakuramo, nihoomo, beemɔ, niahefomɔ ke falefalefeemɔ k.n.k.n.
- e. Atsɔsɛo amɛ ye ninenaa nitsumɔi tamɔ; saa loo ashinao feemɔ, k.n.k.n.
- f. Amɛkaseo kusumi lalai ni yoɔ le ke joo
- g. Ahaa amɛ tsɔsemɔ ye amɛke amɛwɔsɛɛ wumɛi le asaa mli botemo gbejianotoo he

2. Kpokuafoian hetsuumo kusum le diɛntse mli

Ye hetsuumo kusum le mli le, wɔntse/wɔyoo/yoɔ nukpa tsuo kusumi nɛɛ ehaa kpokoafonyo le.

Onukpai ni tsuo kusum le yeo nkpai ni amɛtuo kpokuafoi le amɛwoɔ mumɔɛɛbii le adeɛ koni amɛbu kpokuafoi nɛɛ ahe shweshweeshwe ye kusumfeemɔ nɛɛ mli. Dkpaɛyeli le see le ake amɛ tsomɔɔ mumɔɛ nibii amlɛi ni ekomei nɛ:

- a. Akweo mumɔɛ ake kpokoafonyo le ye krɔɛɛ ni ehe tse lo. Ahaa eyataa mumɔɛ te diɛ le no, ni ejuo ehe ye faa loo nsho loo koo mli, k.n.k.n.
- b. Wɔntse/wɔyoo/naa yoomo sheo kpokoafonyo nɛɛ yitsɔi. Ye kusum nɛɛ feemɔ mli le kpokuafoi nɛɛ taraa sɛsɛgwai loo shia sɛii ano
- c. Aakpa gbe ake kpokuafoi nɛɛ baatara sɛsɛgwai ano be mli ni atsuo kusum nɛɛ.
- d. Awoɔ amɛnaa niyenii tamɔ wuɔwɔlo ke Oto, k.n.k.n.

- e. Keji agbe mumoṅ nifeemoi n̄e anaa shweshweeshwe le, asaa ame ke mama ke ashinao fefeji.
- f. Akpeo ame kebaa manjara no, atuo ame afataa manyei nukpai le ahe.
- g. Asaa ame ke mama ke ashinaoi fefeji ni jara wa ni ake ame tsoo ye manjara no koni ameyino hii le ana ame ni amehala amesuoloi ni yoo mli le kefee amewosee n̄amei

Fig. 6.1: Kpokuafoi ni miitsɔ Dipo hetsuumo kusum le mli

Kpokuafoi komei ni etsɔ hetsuumo kusum.le mli

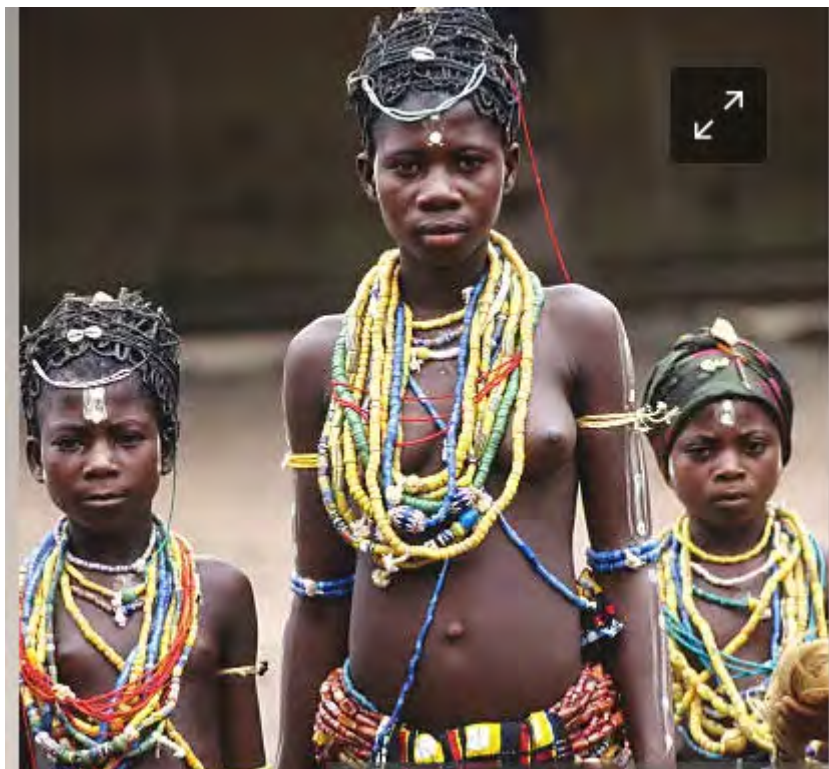

Fig.6.2. Kpooafoi le ekomei ke ashinao ewura ameh̄e be ni agbe kusum le naa

Hetsuumo le see

- Hetsuumo kusum nee naagbee see le, Kpokuafoi le ke amefoloi ke nanemei yadaa akutsoj ke manbii le ashi
- Akutsojbii ke suoloi keo ame nibii keshio ame koj ye moden ni amebo kekura amehere ketsa kusumfeemo le mli shweshweeshwe le. Nikee le ekomei ji shika, ashinao, mama, duku, k.n.k.n.

Fig. 6.3. Kpokuafoi ye kente mli be ni agbe hetsuumo kusum le naa le

Ake kpokuafoian hetsuumo ye kui krokomei amlia atotoi he. Akwe sratoi ke hegbayelii

Je nibii ni yeo hegbai le asee le, ekomei ni hie amehere kwraa ji nibii ni agba he saji ye shishi le.

Ayigbemei

1. Akutsei ke kui sratoi le akusumi le ye bei sratoi. Ekomei yeo otsi loo nyon kome.
2. Atsio kpokuafoi nee anaa ye shia le mli ni ahaa amenanemei yawoo amehere sole neke be mli fee
3. Anaa wuo wolo ni aho ahaa kpokuafoi ni ameyeo le ake ebaanye eha ni amefo.

Krɔ̀bɔ̀bii

1. Krɔ̀bɔ̀bii tsuɔ amɛkpokuafoi ahetsuumɔ kusum le keji aha Nene Klɔ̀weki (Shikpɔ̀n wɔ̀yoo le) adafitswaa le je kpo ye Ofɔ̀ nyɔ̀n le nɔ̀ ni eyeɔ̀ gbii enumɔ̀.
2. Dani abaatsu kusum nɛɛ fɔ̀lɔ̀i ni amɛbii baatsɔ kusum nɛɛ mli le ke amɛbii le yahaa amɛweku tɔ̀kpaa wɔ̀yoo ni kwɛɔ̀ Dipo kusum nɛɛ nɔ̀ le.
3. Ye kusum le tsumɔ̀ mli tuunɔ̀tu le, wɔ̀ntse loo wɔ̀yoo le yeɔ̀ nkpai ni etsuɔ̀ mumɔ̀n nitsumɔ̀i krokomei ehaa kpokuafoi le, ni ekomei ji esheɔ̀ ameyitse i ahe ehaa amɛ ke nifeemɔ̀i krokomei.

Gamei

1. Gamei tsuɔ̀ kpokuafoian hetsuumɔ̀ kusum nɛɛ mra mli amɛhaa gbekɛbii ni amɛdrako tsɔ̀ aloo keji ehe miihia
 - Keji ana gbekɛ yoo ko akɛ eda ni eshe hetsuumɔ̀ kusum le mli le efɔ̀lɔ̀i buaa amɛhe ni amɛyakɛ wulɔ̀mɔ̀ le amɛyintoo le.
 - Le hu ewɔ̀ yeimeji aloo wɔ̀yei ni tsuɔ̀ kusum nɛɛ atoi nɔ̀..
 - Ayatuɔ̀ nibii ni akɛbaatsu kusum le, nomei ji shinapu, ashinao, krɔ̀bɔ̀, ayilɔ̀, bosao, taakotsa, boi, duku ke mamai
 - No sɛɛ le awɔ̀ baa ni amɛkɛjuɔ̀ amɛhe. No ji bonsonmɛɛ le. Anyɛɔ̀ atsuo kusum nɛɛ ye gbekɛ yoo le fɔ̀lɔ̀i loo weku shia le.
 - Kejiaju amɛhe agbe naa le abuuu amɛ mama dɔ̀nɔ̀ shi awɔ̀ amɛ ashinao ni atseɔ̀ amɛ boi. Amɛjuɔ̀ ye wɔ̀n le naa. Neke be mli fɛɛ le nmemu ji nɔ̀ ni amɛkpaa
 - No sɛɛ le awɔ̀ amɛ tsuɔ̀.
 - Otofo yeimeji le tsɔ̀seɔ̀ amɛ ye gblashihile mli, bɔ̀ ni akuraa shia ahaa
 - Oti ete ni he hiaa waa ji Dshɔ̀nɔ̀mɛɛ, tekɔ̀mɔ̀ ke shitɔ̀woo, jemawɔ̀ntetuu.. Enɛmɛi ke nibii krokomei ji nibii ni afeɔ̀ ahaa kpokuafoi ni miitso hetsuumɔ̀ kusum le mli.
 - Naagbee nɔ̀ kwraa ji shidaa.

Akanbii

1. **Kusum nɛɛ tsumɔ̀ yeɔ̀ gbii kpaanyɔ̀ ni ajeɔ̀ shishi Ju loo Jufɔ̀**
2. Dani kusum nɛɛ baaba nɔ̀ le mannye le kpaa kpokuafoi le amli ye heloɔ̀n ke mumɔ̀n fɛɛ ekwɛɔ̀ akɛ mɔ̀ fɛɛ mɔ̀ hi akɛ yoo floɔ̀n ni ehieɛɛ hɔ̀ lo.

Te afeɔ̀ kpokuafoian hetsuumɔ̀ kusum le tɛnɔ̀ ye ku le mli?

Gbekɛbii hii akpokuafoian hetsuumo

Gbekɛbii hii akpokuafoian hetsuumo kusum efɔɔ kaa ye kui ke maji amlɛ. Fioo ko ni atsuo he nii le Ayigbemɛi tseɔ le “Tudedɛasi. Sisala tseɔ le Baala” Gamei tseɔ nekɛkusum nɛɛ akɛ, Butrumwɔɔ/Dɛntuwɔɔ ni Vaglabii tseɔ le Pellaa. Kpokuafoian Hetsuumo kɛha hii le ejɛɛ hetsuumo kusum nifeemɔ. Nɔkwɛmɔ nɔ: Ye Ayigbemɛi atɛɛ le, tu ni akɛwɔɔ gbekɛ nuu dɛɛ le atseɔ le ‘Tudedɛasi’. Eke tu le baafa le ke eweku le he.

Gbejianotoo le ekomɛi ji enɛmɛi;

1. Abuaa nekɛ kpokuafoi nɛɛ anaa
2. Ahaa amɛ tsɔsemɔ ye nuufeemɔ mli, gbenaa nitsumɔ ke bɔlenamɔ mli.
3. Gbekɛbii hii le atuumɔ kebote onukpai akui amlɛ
4. Helooɛ ke mumɔɛ hesaamɔ
5. Atsɔɔ amɛ kusumi ke subaɛi kpakpai.

Gbejianotoi le aaanye afee srɔtoi ye akutsei ke maji srɔtoi le amlɛ, enɛ damɔ akutso le hemɔkeyeli nɔ.

Sɛɛnamɔi ni yɔɔ kpokuafoian hetsuumo he

1. Ehaa onukpatsɔmɔ yeɔ emuu..
2. Ehaa kpokuafoi nilee jwɛɛmɔ ni akɛhieɔ gbenaa kroko.
3. Ehaa anaa akɛ kpokuafoi nɛɛ efɛɛ klalo kɛha gblamlibotemɔ.
4. Esaa mɛi ni atsuu amɛhe le ye mumɔɛ ke helooɛ fɛɛ kɛha gblamlibotemɔ..
5. Ehaa kpokuafoi nɛɛ kaseɔ subaɛi kpakpai.
6. Etsɔɔ kpokuafoi kusum ke kusumnaa nifeemɔi kpakpai .
7. Ekuɔ subaɛi ke bɔlenamɔ gbohii anaa. .
8. Kpokuafoian hetsuumo haa yei ni tsɔɔ kusum le mli naa jwetri ketsuo nii .

Nifeemɔ 6.4

Ɖmaa hii loo yei akpokuafoian hetsuumo nifeemɔ ni yɔɔ owiemɔ le mli le gbɛi koni oke onanemɛi le agba he sane ye kui amlɛ..

Nifeemɔ 6.5

1. a. Yɛ kui amlɪ lɛ, nyɛkwɛa mfonirii lɛ koni nyɛsusu amɛhesaamɔ nibii ni yɔɔ nifeemɔ lɛ mli lɛ he. . Nyɛgbaa nibii ni nyɛsumɔɔ yɛ mfoniri lɛ he lɛ.

Source: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

Source: cogadfw.org as cited in Ndetei (2018).

Source: Jubtrip as cited in Ndetei (2018).

- b. Nyegbaa seenamɔ ni yɔɔ nibii ni amekesaa amɛhe ketee nifeemɔ le mli le he sane. (eko fɛe eko he seenamɔ .
2. Oke video ye ofofoshii he awo compiuta le mli koni ojje ni akwe: <https://www.youtube.com/watch?v=zpTdownLmxN8>.
- a. Meni baa dani ashio otofo le?
- b. Nyekwea video ye nɔ ni nyekaseɔ le nɔ, nye nibii ni je shishi le ke nibii ni ba ni agbe naa le sɛɛ.
- c. Dmaa nifeemɔi enyɔ ni okwe ye video le mli:
- i. be ni hetsuumɔ le yaa nɔ,
- ii. be ni agbe hetsuumɔ le naa.
- d. Oke oklasi bii le agba nibii ni ona ye video le mli le ahe sane be ni ookwe nibii ni yeɔ he gbɔ ke srɔto ye nifeemɔi srɔtoi enyɔ ahe .
3. a. Kwemɔ mfoniri nɛɛ jogbanɲ:

Source: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

- b. Kwemɔ nibii ni okase le koni otsɔɔ nɔ ni yaa nɔ

Nifeemɔ 6.4

Nyegbaa sane ye otii enyɔ ni miitsɔɔ srɔtoi ke nɔ ni yeɔ hegɔ hu enyɔ ye hetsuumɔ kusum ni yɔɔ owiemɔ le mli ke kusumi krokomei ye wiemɔ loo kui krokomei enyɔ ahe. Oke onaanyo ko agba he sane ye oklasi le.

Nifeemɔ 6.5

Ake Ga wiemɔ kaselɔ le, tsɔmɔ gbejianɔtoi ete ni yɔɔ hetsuumɔ nifeemɔ le mli ni obaasumɔ ake otsake loo oketsu nii ni mɛɛ hewɔŋ. Oke oklasi le agba osusumɔ le he sane

REFERENCES

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
3. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

SANEBIMŌ EKOŊŊ

SanebimŌ ekoŊŊ ye wŋgbɛii ahe

1. DmalamŌ wŋgbɛii ni weku ko kewŌ mɛi ake wekugbei ye akutso le mli.
2. DmalamŌ wŋgbɛi enumŌ ye Ga wiemŌ le mli koni otsŌ he ni gbei le je.
3. Dmaa wŋ ni ji yoo gbei, koni oŋmala gbei ete ni ana keje nakai wŋ le deŋ.
4. TsŌmŌ nŌ hewŌ ni mŌ ko baakpele nŌ ake ake wŋ ko gbei awo ebi ye akutso le mli.
5. TsŌmŌ seenamŌi ete ni mŌ ko naa ye wŋgbɛi ni akeha le he.

SanebimŌ ekoŊŊ ye kpokuafoiaŋ hetsuumŌ he

1. GbalamŌ kpokuafoiaŋ hetsuumŌ mli otsŌ ye bo diɛntse oshishinumŌ naa
2. DmalamŌ ni otsŌ seenamŌi enumŌ ni yŌ kpokuafoiaŋ hetsuumŌ ye okutso le mli he. Meni ha ehe hiaa jogbaŋŋ le?
3. Meni yŌ kpokuafoiaŋ hetsuumŌ he ni osusuŌ ake esa ni atsake? GbalamŌ ohetoo le mli.

HETOOHAMŌI NI YŌŌ SANEBIMŌI EKŌŋ LĒ AHE

SanebimŌi ekŌŋ ahe hetoohamŌi ni yŌŌ jemawŌji agbei he

Hetoi ni asusŌ ye sanebimŌi ekŌŋ lĒ ahe.

1. JemawŌji agbei komai nĒ. (Ha hetoo lĒ ye owiemŌ lĒ mli).
WŌji agbei ni mei ketsusŌ nii ake wekugbei. NŌkwemŌ nŌ:
Akakpo, Amuzu, Yewenyo, k.n.k.n.. (Ayigbemai)
Tano, Afram, Oti, Pra, k.n.k.n.. (Akanbii).
2. WŌngbei enumŌ ke amejeehei ye Gamei asateŋ nĒ:
Gbee adeka mli nitsumŌ ni baa nĒ naa ke jemawŌji agbei enumŌ ke amejeehe

	WŌngbei	He ni eje	NŌ hewŌ ni gbei lĒ ba
1	E.g. Akakpo	From 'Afa', God of divination	Name of the first son of a member of Afa cult
2	E.g. Afram	Day (Tuesday) deity	A name of a male born on Tuesday
3			
4			
5			

3. NŌkwemŌ nŌ: Ajoa lĒ yoo ni afŌ lĒ ju gbei ni, hewŌ ni keji afŌ yoo ye nakai gbi lĒ nŌ lĒ ake lĒ wŌŌ Ajoa lĒ.
4. i. Mei ke mumŌi lĒ naa gbeekpamŌ koni ameha amĒ miisheĒ, hebuu keje haomŌi loo nibii ni esaa mli.

- ii. Mei ke woo, he ke shifoo ke shidaa haa jemawoji nee ye yelikebuamoi ni amehaa ame le hewo.
 - iii. Ye mumon yelikebuamoi ahewo.
 - iv. Akeyeo shiwoo ni afee le no ahaa woji le.k.n.k.n..
- 5.
- i. Wongbei tsoo mumo potee ni ojaa.
 - ii. Wongbei ye shishifa kreng ye kusum ke kusumnifeemoi aml, ni emaa blema saji ano mi.
 - iii. Wongbei tsoo mumon ekomefeemo ni ka mo ni hie gbei le ke jemawon le ten, ni jemawon le naa bei ke hemokeyeli kehaa mo ni hie gbei le.
 - iv. Wongbei haa mo ni akewo le naa hewale, hefamo ke mumon ekaa.
 - v. Wongbei ni akewoo mei le haa amena ekomefeemo mumo kebaa mumo le nibii ayi..
 - vi. Ake wongbei haa yinobii kebaa kusumi ke japadei ke jamoi ayi.

Sanebimoi ekonon ahetoohamo ye kpokuafoi ahetsuumo he

Sanebimoi ekonon ahe hetoohamoi ni yoo kpokuafoian hetsuumo he.

1.
 - i. Kusumnaa nifeemo ji kpokuafoian hetsuumo ni etsoo he ni keji mo ko she ni ajieo le kejeo gbekebii ajen keyaa onukpai aml.
 - ii. Kusumnaa nifeemo ni tsoo he ko ni keji mo ko she le atso ehe ni asaa le keha gbalamlibotemo ji kpokuafoian hetsuumo ni etsoo he ni keji mo ko she ni ajieo le kejeo gbekebii ajen keyaa onukpai aml..
 - iii. Kpokuafoian hetsuumo ji kusum ni afeo kejieo kpokuafoi kejeo gbekebii aml keyaa onukpai aml..
2. Seenamoi komei ni yoo kpokuafoian hetsuumo ji:
 - i. Eyeo ebuaa gbekebii yei ke hii ketsio ameha kejeo bolenam ke honoo ni esaaa he, ni ke shika naagba baaba weku le ke akutso muu le fee no le.
 - ii. Kusum le yeo buaa oblayei le ni amena jwetri keha amewosee nitsumo.

iii. Nifeemɔ nɛɛ haa abaa maɔbii akusumi nifeemɔi ayi ketso ekasemɔ ke feemɔ nɔ. Nɔkwemɔ nɔ: Hesaamɔ ye kusum gbɛ nɔ, miyii/lala ke joo, k.n.k.n.

3. Hei ni sa akɛ tsakemɔi baa:-

i. Blɔfomei atsɔsemɔ eha gbekɛbii yei ahie eje kpokuafoian hetsuumɔ nɔ, hewɔ le afee le mra aha amɛ.

ii. Kusumfeelɔi nɛɛ afee kusum le mra amɛha kpokuafoi

iii. Wɔlɔ ni ahoo le mii ni ataaa le baanye ekɛ haomɔ aba hewɔ le akwe jemɛ hu jogbaɔɔ ni atsake hie..

iv. Kpokuafoi afufɔ he jiemɔ le yee buaaa gbekɛbii yei le. Ehaa hii ajwamaɔlɔi le tsɔɔ amɛhie amɛhaa oblayei le ni amɛyeɔ ametsui. Aha ni amɛha nɔ..

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

